

Jaan Tõnissoni võitlused sajandivahetusel

Jaan Tõnissoni 120. sünniaastapäeva tähistatakse suurejooneliselt nii kodu- kui ka välismaal. Lähemal ajal pakume «Edasi» kaudu lugeda Canada professori Karl Auna 20. novembril Toronto Eesti Majas peetud ettekande «Jaan Tõnisson rahvuslikus ja poliitilises võitluses». Ilumütsjärke ootab Ameerikas elava ajakirjaniku Arthur Grönbergi artikkel «Jaan Tõnisson ja «Postimees»», samuti mitmed kodu-Eesti uurijate tööd. 22. detsembril jõuab Jaan Tõnissoni elav sõna kõigi tartlasteni ka «Edasi» röödult.

2. november (v.k.j.) 1896. Üks 27-aastane noor rühikas mees postitab kusagil Orjoli kubermangus, Moskva—Kurski raudtee Aleksandrovka jaamas järgmised read: «Armas Reiman. Eile õhtul kell kümme tuli teade, et kinnitatud olen, paar tundi hiljem teatas sedasama ülemtrükkivalitsuse esik Solovjev. Praegu olen teel.»

Teel oli «Postimehe» toimetajaks kinnitatud Jaan Tõnisson, tulevane riigivanem, peaminister, välisminister, suurmees, kes poliitikuna on meie rahva heaks teinud ehk rohkem kui iganes keegi teine.

Millised võisid olla Tõnissoni plaanid, kui ta Venemaalt advokaadi ametist kodu poole loksus? Kas olid tema õhutamiseks «auahnus ja valitsemistung» (H. Kruus) või isamaatöö aated? Ons see üldse tähtis? Hindame parem tulemit. Hindame rahva poliitilise kultuuri tõusu, demokraatlike printsiipide rakendamist, ühistegevuse läbi saavutatud majanduslikku edenemist, vaimu- ja karskusliikumise kasvu jne. jne. Hindame kahekümmend Eesti Vabariigi aastat.

Ja seejärel püüame pealt seitsmekümneaastase, aga endiselt rühika mehe silmade läbi pärast areteerimist 13. dets. 1940, pärast vanglamõnitusi tagasi vaadata küüditamisvaguni aknast. Võib-olla heitis ta selle tagasipilgu just kusagil Orjoli kandis. Seal, kust kõik nii lootusrikkalt oli alanud. Aga meie ei tea seda, me ei tea, kus ja millal stalinlik režiim Jaan Tõnissoni mõrvas. ENE ei tea sellest hoopis midagi, V. Kingissepa «Teosed» I annab aasta 1942, täpsemat ei midagi.

Aga läheme tagasi Nikolai-aegsesse reisivagunisse aastal 1896. Kuhu siis oli Tõnisson teel? Milline vaimuelu teda Liivi- ja Eestimaa kubermangudes ees ootas? Totaalne veneustamine ja omavahelised tüllidki olid kultuurielu nurgalt madalaks kulutanud. Peale algkooli kaht esimest klassi oli haridus venekeelne. Ülikoolis õppis sajandi vahetusel umbes 50 eestlast. Eesti tudengite püüded koondas EÜS, mis aga 90-ndate keskpaigani oli tugeva korporatiivse vaimuga. Karskus-, muusika- ning spordiseltside tegevus oli ärkamis- aegse aktiivsusega võrreldes soikunud. Kirjanduses valitsesid naiivsed, moraliseerivad ja didaktilised teosed enne, kui võime rääkida küpsevast realismist Vilde loomingus («Kõlmaale maale» 1896).

Rahva juhtideks olid juba Jannseni päevist saadik olnud ajalehtede toimetajad. Ent siingi polnud sajandi lõpuks midagi rõõmustavat alles jäänud. Jannsen, Jakobson olid surnud, «Virulase» edumeelne toimetaja Jaak Järv maalt välja saadetud. «Valgus» ja Jakob Kõrv kogusid lugejaid (1895 üle 10 000 tellija) maitse- selagedate järjejuttudega, mille kõrval kõike venemeelset propageeriti. 1896 ilmus kokku 23 perioodilist väljaannet, neist enamik aga ei kujutanud endast poliitiliselt kuigi suurt jõudu. Lisaks Tallinnas ilmuvale «Valgusele» tulid veel arvesse ja määrasid Lõuna-Eesti ilmet. Ado Grenzsteini «Olevik» (1885 — 4000, 1898 — 1200 tellijat) ja Karl August Hermann «Postimees» (u. 3500 tellijat).

Juhan Luiga kirjeldab aga

oma «Päevaaramatus» seda, kuid 1895. aasta paiku Tartu ülikooli seltskondades tekkis sisemine murenemine: «kõik igatsesid välja K. A. Hermann sihihaase tundelisuse kui ka A. Grenzsteini nurgaadvokaatliku defetismi õhkkonnast. Seal tuli Jaan Tõnisson ja hakkas «Postimehes» kõnelema lihtsaist tõdedest, kõlbluse küsimusest, poliitikast kui rahva eetikast. Esimene õigus- teadlane Eesti avalikus elus, sai Jaan Tõnisson esimeseks eesti rahva advokaadiks. Senise alavääristava kerjamise asemel riigivalitsuse armu järele tuli Eesti rahva õiguse jutlustamine ja isetegevuse õpetamine».

Nõnda siis saabus Tõnisson pärast kaheaastast eemalolekut nukesse Tartusse, kus pettumused seoses Eesti Kirjameeste Seltsi, Aleksandrikooli, «Linda»-aktsiaseltsi ja muuga hakkasid röövima kogu tulevikulootust. Lisaks kõigele sellele kandis noor Tõnisson hinges isiklikku pettumust ja kriisihetke.

Ometigi saab 1896. aastast alguse Tartu renessanss, ker- kib pinnale vaba «Tartu vaim», mis hakkab mõjutama kogu maarahva elu. Keskpunkti organiseerija ja koordineerijana seisab alatihti Jaan Tõnisson. Järgnevad kümme aastat on nii «Koodi Jaani» kui ka kogu rahva tõusu- ja hülgeajad. Need olid Tõnissonile aastad täis järjekindlat võitlust oma paljude poliitiliste ja ka isiklike vastastega. Kogu selle protsessi tulemusena kujunes uue sajandi esimesel kümnendil välja uus- aja ühiskonna jaoks nii normaalne poliitiline paljuhäälsus.

Olgu järgnevalt fikseeritud mõningad võitlused Tõnissoni poliitikute esimesel etapil.

Kangekaelselt, kõigjal kus võimalik asus Tõnisson rääkima eesti keelt, nii et meie keelt tollal ka «Tõnissoni keeleks» nimetati. Keelepropagandat hakkab Tõnisson tegema EÜSis, Eesti Tartu Põllumeeste Seltsis ning muudesse seltsides ja ühissetevõtmistes, ka isiklikku kirjavahetust püüdis ta emakeelele üle viia. J. Kõpp meenutab: «Needsamad naesterahvad, kes Eesti keelt kangelts murdsivad, Saksa keelt aga seda libedamini ja ladusamini veeretavad, jooksivad rüünal ettetuppa, kui poisike see käsi «Postimehega» ukse vahelt tuppa paistis.» Ado Grenzstein oli aga sunnitud koguni põllutöö- ja majandus- ministriks kaebama, et Tõnisson agiteerivat põllumajandus- seltside põhikirja vastu, sest neis nõutakse venekeelset asjaajamist.

Võitlus konkureeriva lehe «Oleviku» toimetaja Grenz- steiniga oligi Tõnissoni esimeseks katsekiviks. Rahvuse ärasalgamise eest lubas Grenz- stein eestlastele majanduslikku heaolu, hariduse ja kultuuri tõusu vene hariduse ja kultuuri alusel ning muidugi keisrihärja enese armu. Valitsuse ees lõmitaja ja ümber- rahvustumise apoloogeet Grenz- stein oli vastasriinale kaunis kõva pähkel. Oma varasema energilise ja positiivse tege- vusega oli ta kogunud enesele kaunis arvukalt sõpru ja poolehoidjaid. Nende hulka püüdis ta suurendada Peterburi mõjukates ringkondades taga- uste ja salakaebuste abil. «Kõige alandlikumaid palveid ja teadaandeid» (st. kaebusi)

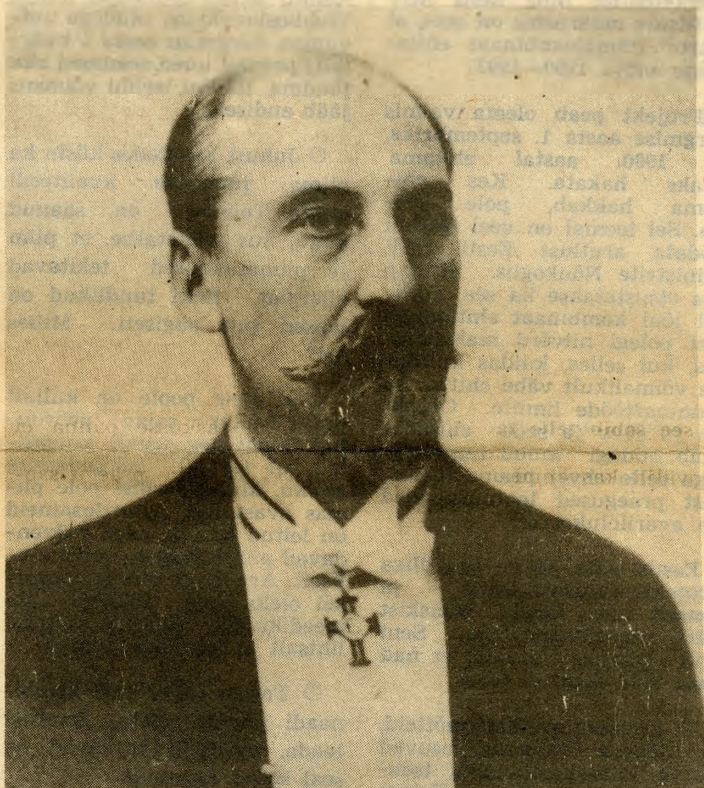
saatis ta nii Tõnissoni ja tema sõprade kui ka näiteks tse- sor Jaan Jõgeveri kohta, sest viimane ei ohjeldavat rahvus- lasi küllaldaselt määral. Vene- vastase kihutustööna läksid kirja laulupeod, keeleõpetused, Soome-sõbralikud artiklid, eesti üliõpilaste ühisaktsioonid, luteri vaimulike tegevus jpm. teenitult ning teenimatult.

Grenzstein oli eesti elu nuht- luseks muutunud juba enne Tõnissoni Tartusse jõudmist. Tõnisson koos oma nõuandja Villem Reimaniga olid aga esimesed, kes tema vastu äge- dat võitlust hakkasid pidama. Võitlusruum oli aga kitsas, kammitses tseisorivärv. Kui Grenzstein eesti rahvast ma- ha mattis, ei saanud Tõnisson teha muud kui rääkida mõis- tujutu raipelindudest kaar- naist, kes mõnikord enne ko- hale lendavad, kui loom üle- üldse lõpnudki on. Ometi hakkavad rahvusliku isetea- vuse ning kõlbluse ideed levi- ma ja haritumat seltskonda üha enam koondama. Samuti orienteerib Tõnisson end Lõu- na-Eesti jõukamale talurahva- le. Sajandivahetuseks tõuseb lehe tellijate arv üle 5000. Grenzsteini ajad olid möödas ja Tõnissoni osa polnud selles mitte väike.

Aga veel enne, kui Grenz-

Kiiresti saadab Reiman nõu- andva vastuse: «Kõigepealt peaksid Sa Põllum. Seltsi tööst ennast vabastama, niisama teistest kõrvalistest asjadest ja tervet aega Pm hääks tarvi- tama. Teiseks oleks küll kaas- tööliste abi tarvis laiendada, nimelt läheks mehi tarvis, kes loodusteadusest ja tehnikast kirjatööd tootsid. Sa lubasid mullu Riia polütehnikumi õpi- lasi selleks paluda. Katsu seda nüüd viibimata teha, enne kui Päts nad oma poole kisub. Ka Peeterburgiga peaks katsuma jälle lähineda. Ülepää rohkem ühendust otsida, kui upsakalt teisi, kell vähe teised mõtle- mised, pahandada ja hirvitada, /.../»

Oma nõuandja soovitusi võ- tab Tõnisson väga tõsiselt. Le- hes näevad trükivalgust mit- med loodusteaduslikud ning majandusteemalised artiklid (veest, taimede toitmise- st, kompostist ja pudretist, kunst- likust põllurammust, aiapida- misest mujal ilmas). Toimetu- sest väljasaadetavate kirjade kopeerraamatuse hakkavad ilmuma kirjad, kus palutakse ühelt ja teiselt abi kaastööde tegemisel. Kirjad on pea eranditult kinjutatud toimetaja enda käega, mida seni tolles raamatus kaunis harva näha oli (kahjuks on RAKAS säili-

stein kodumaalt Pariisi pages, ilmus areenile järgmine kon- kurent — noor Tallinna advo- kaat Konstantin Päts. Nüüd oli kerkimas vastastes, mis paljus pani pitseri järgnevale neljakümnele aastale eesti po- liitilises elus (vt. T. Haug, M. Laar «Jaan Tõnisson ja Kons- tantin Päts», «Looming» 9/ 1988).

Pätsi «Teataja» esimese mak- suta proovinumber ilmus Tal- linnas 10. novembril 1901. Tõ- nissonil on need plaanid tea- da juba vähemalt juunikuus, mil ta mureliku kirjaga Rei- mani poole pöördub: «Posti- mehel» algavad nüüd raske- mad päevad. Sest tema ei ole enam mitte ainus Eesti päeva- leht. Tallinnas on cand. jur. Konstantin Päts Eesti päeva- lehe «Teataja» väljaandmiseks luba saanud. Esialgu pandud nõudmine ette, et leht täiesti kahes keeles ilmuks. Vene ja eesti keel kõrvu. Viimaks on sellega lepitud, et leht amet- likud teated vene keeles aval- dab. Mis cand. Pätsi siht saab olema, seda Sa umbes tead. Kindlat otsust ei või muidugi enne teha, kui temaga ava- likult mõni tünder soola ära sõõdud. Kartust ei sünnita see võitlus mulle mitte, kuid seda ma tean, et nüüd tõesti jõu kokku peab võtma, kuna nüüd ju rohkem uisapäisa olen saanud töötada. Pean rohkem kaastöölisi otsima ja vanade- ga rohkem ühendust otsima nagu Sina mulle õigusega ikka oled nõu andnud. Eks näe, kui teised tublimad, siis ajan riis- tad varsti kotti ja annan mõ- nele sündsamale viibimata teed.»

tatavast kopeerraamatust kir- jad ajapikku kulumaa haka- nud). Kirjutiste toon on lep- likum ja rahulikum kui tava- liselt. Loomulikult ei suuda Tõnisson siis mitte ärritada, kui Päts tema kirjasaatjaid enesele käib värbamas, kus- juures mõnel korral ka edu- kalt. Nii kirjutab Tõnisson hr. Speegile: «Igatahes ütlen Teile huvitavate kirjade eest õiglase tänu. Ja selle eest, et Teie teatavate meeste peale- käimise eest hoolimata PM sõb- raks olete jäänud, surun Teile kätt. Nende isandate teguviis on mind vihanud. Esitaks kinnitas hr. cand. Päts minule veel nädala nelja eest isik- likult, tema tahta oma lehega pääsajalikult Tallinna ja Ees- timaa pial mõjule saada, kuna tema kaugemal isearanis suu- remat ei nõua, paberit rohkuse päale ei taha tema rõhku pan- na jne. Ja mõne päeva pärast ilmut tema kuulutus, «Teata- ja» olla «kõige suurem Eesti leht» jne. Kiitku nemad oma kaupa, kuidas soovivad, aga jätku teised lehed, sel korral Pm, rahule! Ja Tallinna mõju taganõudja asutab siia kaks abikontorit! /.../ «Teataja» toimetaja «kõige suurema» Eesti kinjanikuga Ed. Vildega mitte ainult Teid oma poole «võitmas» ei ole käinud /.../ See on igatahes «võistlus», mida mina Eesti päevalehe juhatusel vääriliseks ei arva.»

Toimetusele tulnud uutest jõududest oli eelkõige määrav August Kitzbergi saabumine ärijuhiks Riistast 1901. aastal. 1902 asus tööle Ernst Enno, 1903 liitus toimetusega tiheda- malt Oskar Kallas, 1904 Karl

August Hindrey. Olulisematest kaastöölistest nimetame veel M. Kampmaad, J. Jõgeveri, A. Jürgensteini, J. Hurta, A. Haav- vat, K. E. Sööt, G. Suitsu jpt.

Enne «Teataja» Põhja-Ees- tis oma päevalehte ei olnud. «Postimees» püüdis veidi Tal- linnal silma peal hoida, ent sõnumid olid siiski juhuslikud ja ilmusid hiline misega. Elanikke oli pealinnas tollal 75 000, neist 75% eestlased. («Oma jagu jõudu on Tallinna sadam ida tagamaalt kokku kiskunud,» kirjutas ajaleht.) Tööstusele ja majandusele tee- vadki «Teataja»-mehed põhi- pänuse. Päts kirjutab ava- numbri juhtkirjas «Uus heal kodumaa kooris»: «Me taha- me pearõhku panna meie ma- jandusliste küsimuste arutami- sele, sest et nad suuremale hulga meie rahvast on elu küsimus, kuid me ei salga ka oma rahvast.» Majanduspro- leeme arutas Tartu leht tege- likult juba ammu ennegi. Ka H. Kruus mõnab oma mono- graafias Tõnissonist, et majan- dusasjadele pühendati «Posti- mehes» isegi märksa suu- remat tähelepanu, kui see «rahvusliku iseteadvuse» prog- rammist oleks järgnenud- ki. Tõnissoni rõhuasetus on aga siiski pisut tei- ne, kui Pätsi meeskonnal. Po- leemikas rõhutab ta mitmel korral: «Majanduslikud küsi- mused ei ole mitte paleuseks vaid ainult abinõudeks pale- uste taganõudmisel.» «Teata- ja» toob aga välja ka «klassi iseteadvuse» ja maailma rah- vate «vennaluse» ideed. Nagu nägime, ei salga ka «Teataja» ära oma rahvast, ent Tõnis- son jääb kindlaks, et ühtaegu ei saa olla kosmopoliit ja rah- vusliku iseteadvuse kandja. Nagu Tõnisson erakirjades sel- gitab, ei usu ta, et «marksistli- ne rahvusvahelisus» ühiskonda omakasu põhjal lepitada võiks, ta kardab, et need ideed või- vad viia ka tsaarivalitsuse jär- sule vahelesegamisele Eesti ra- hulikkude arengusse, ja veel leiab ta, et eesti rahvas on lii- ga väike, et end nõnda mit- meks killustada. Tagantjärele võib öelda, et teadud mõttes oli poleemika üle paisutatud mõlemalt poolt. Päts vaidles sisuliselt vana, Hermanniaeg- se «Postimehega». Mõlema toi- metaja poolt välja toodud eri- nevused tundusid tihti otsitud. Pätsi tegevus läks tükkesse seetõttu, et eestlase maailma- piirid olid avardunud, mitte kõiki ei rahuldanud enam kit- salt rahvuslik tegevus, ka olid tema nooremad kaastöötajad pisut radikaalsemad kui Tõnis- soni omad.

Ent veelgi pahempoolsem vool on tõusmas, kui 1903. aas- ta sügisest hakkas ilmuma Peeter Speegi toimetatud aja- leht «Uudised». Speek nimetab end ise «rahvuslikeks marksis- tiks», kes toimetab ajalehte «marksistlikes vaimus, peale rahvusküsimuse». Marxi sotsi- aalse revolutsiooni teooriast loobunud Speek lõplikult hil- jem, 1910. aasta paiku Ameer- rikas. 1905 on J. Jõgever «Uudiste» kohta kirja pannud kaks üsna järjestikust, aga erinevat mõtet. 26. X 1905: «Näidati «Uudiseid». Need näikse tõesti mõni kord üsna mõistlikud olema: Pimesiku mängimise asemel mõistlik omavalitsuse plaan, mis ju igal pool Venemaal peab sisse sea- tud saama.» Samas otsib Jõge- ver abi Tõnissonilt, selleks et «Eesti rahvast ühendada, rah- vale võimalikuks teha katsu- ma oma healt tõsta ja ütelda, et ta veel elada tahab, sellest hõlimate, et mõni vene kasak, nagu Speek ja Ast temalt rah- vuse ära tahavad võtta.»

Tasakaalukal poliitikul Tõ- nissonil oli käremeelne Speek nii või teisiti kogu aeg süda- me peal. Speek õhutas takka, Tõnisson pidas mõtet. Nii oli see ka viienda aasta sünd- mustes.

Välja oli kujunenud poliiti- line pluralism Eesti ühiskond- likus elus, Tõnisson oli jäänud neis sündmustes osalt meelega, osalt kogemata tsentristlikele positsioonidele. See ei tähenda muidugi, et lõppesid tema lep- pimatud võitlused.